

กระบวนการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญา การทำนาแบบดั้งเดิม ชุมชนบ้านห้วยริน จังหวัดเชียงใหม่

สุวรรณี จันทรรตา

สาขาวิชาเกษตรศาสตร์ คณะเทคโนโลยีการเกษตร มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง 52100

ผู้เขียนหลัก อีเมลล์: suwanneechantata@gmail.com

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมของชุมชนบ้านห้วยริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ 2) ศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ผู้ให้ข้อมูลหลัก ได้แก่ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน ประชาชนในชุมชนบ้านห้วยริน ผู้บริหาร ครู นักเรียน โรงเรียนบ้านห้วยริน และตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวม 70 คน วิธีเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การสัมภาษณ์เชิงลึก การประชุมกลุ่มย่อย การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการดำเนินการโครงการจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ภายในโรงเรียนและการอบรมเพื่อถ่ายทอด

องค์ความรู้และสืบทอดการอนุรักษ์อย่างยั่งยืนแก่เด็กนักเรียนในชุมชน ผลวิจัยพบว่า 1) การทำนาแบบดั้งเดิมของคนในชุมชนบ้านห้วยริน เป็นการทำนาเพื่อผลิตข้าวสำหรับการบริโภคในครอบครัว การทำนาใช้วิธีปักดำปีละ 2 ครั้ง คือ นาปี และนาปรัง (นาตอ) แรงงานที่ใช้ในการทำนาส่วนใหญ่เป็นการช่วยเหลือจากเครือญาติ เป็นการช่วยงานกันแบบทดแทนแรงงาน (เอามื้อ) กระบวนการและขั้นตอน อุปกรณ์ รวมถึงระบบการจัดการน้ำ แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และแฝงคติความเชื่อของผู้คนที่สะท้อนผ่านประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ 2) กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม ประกอบด้วย 3 ขั้นตอน คือ 1) การมีส่วนร่วมในการวางแผน 2) การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ และ 3) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล โดยปัจจัยที่ส่งผลให้กระบวนการมีส่วนร่วมประสบความสำเร็จ คือ 1) ผู้นำชุมชนมีภาวะความเป็นผู้นำ เสียสละ และสามารถจูงใจสมาชิกชุมชน และ 2) พลังความสามัคคีและความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติของคนในชุมชน

คำสำคัญ: จังหวัดเชียงใหม่ ชุมชนบ้านห้วยริน ภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน การอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญา

Participation Process in Conserving and Transferring the Wisdom of Traditional Rice Farming of Ban Hua Rin Community, Chiang Mai Province

Suwannee Chanta

Agricultural Program, Faculty of Agricultural Technology, Lampang Rajabhat University, Muang District, Lampang Province, Thailand 52100

Corresponding author's E-mail: suwanneechanta@gmail.com

Abstract

This research aims to: 1) study the wisdom of traditional rice farming in Ban Hua Rin, Thung Sa Thok sub-district, San Pa Tong district, Chiang Mai province; 2) study the community process of participation in conserving and transferring the wisdom of traditional rice farming. This research is a qualitative and participatory action research. The 70 key informants are knowledgeable people in the village, community leaders, villagers in Ban Hua Rin community, administrators, teachers, and students of Ban Hua Rin school; and representing stakeholders. The methods use to collect data include in-depth interviews, sub-group meetings, experience sharing sessions, learning center establishment in school, and

training sessions to school students for sustainable conservation. The results of this research are as follows. 1) The traditional rice farming in Ban Hua Rin community is meant to serve family consumption. Seedling is the method for rice farming and done twice a year: in-season (Na-Pe) and off-season (Na-Do). Most of the farm workers are relatives and help in cooperation. Processes and procedures, equipment, and water management systems, demonstrate the wisdom of adaptation to the environment and the underlying beliefs of people reflected through traditions and various rituals. 2) The community participation in conservation and transfer of traditional wisdom of rice farming consists of 3 steps: 1) Participation in planning; 2) Participation in action and 3) Participation in evaluation. The factors that contributed to successful participation are: 1) community leaders with leadership skills, devotion, and the ability to motivate the community members; and 2) Harmony and the close-knit relationship of the people in community.

Keywords: Chiang Mai province, Ban Hua Rin community, Traditional of rice farming, Community participation process, Preserving and transferring the wisdom

บทนำ

การทำนาแบบดั้งเดิมที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์จากบรรพบุรุษซึ่งสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน เป็นการปลูกข้าวเพื่อมุ่งบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก โดยจัดเก็บข้าวไว้ในยุ้งฉางเพื่อให้มีข้าวบริโภคตลอดทั้งปี หรือกรณีที่มีความจำเป็นจะนำข้าวที่เก็บมาแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่นๆ ที่จำเป็น เช่น ยารักษาโรค เสื้อผ้า หรืออาหารประเภทอื่น เป็นต้น (เอี่ยม ทองดี, 2538) แต่หลังจากแนวคิดและวัฒนธรรมตะวันตกได้เข้ามามีอิทธิพลในการดำเนินชีวิตของคนไทย โดยผ่านนโยบายการพัฒนาประเทศในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาตินับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา โดยรัฐพยายามเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้าที่ประเทศไทยขาดดุลการค้าอย่างมหาศาล จากการที่รัฐได้กู้เงินจากต่างประเทศเพื่อนำเงินมาลงทุนก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานของประเทศมากมาย ทำให้รัฐต้องหาเงินชำระหนี้โดยเร่งการส่งออกสินค้าเกษตรโดยเฉพาะข้าวที่เป็นผลผลิตหลักของประเทศ เน้นการขยายพื้นที่ปลูกเพื่อขยายการผลิตให้ได้มากที่สุด (พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์, 2550) ส่งผลให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวเปลี่ยนแนวทางการผลิต จากการผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นเพื่อจำหน่าย เพราะต้องนำรายได้ที่ได้จากการจำหน่ายมาซื้อวัสดุอุปกรณ์ทางการเกษตรต่างๆ เพื่อใช้ในการผลิตข้าวให้ได้ผลผลิตมากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นสารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ปุ๋ยเคมี และรถไถ นอกจากนี้ยังมีความต้องการที่จะนำรายได้ที่ได้รับจากการจำหน่ายข้าวไปซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ ให้กับชีวิต อาทิเช่น โทรทัศน์ ตู้เย็น รถจักรยานยนต์ รถยนต์ เพื่อให้ครอบครัวมีฐานะทัดเทียมกับบุคคลอื่น

นอกจากนี้ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ด้วยเหตุผลที่รัฐบาลต้องการสร้างความมั่นคงและควบคุมการผลิต จึงได้นำการศึกษาแผนใหม่เข้ามาในชุมชน ทำให้การถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญาต่างๆ ไปสู่คนรุ่นต่อไป ทำได้ยากขึ้น นอกจากนี้คนรุ่นใหม่ยังได้รับค่านิยมที่เน้นวัตถุ ความเจริญ และความทันสมัย จนถูกภูมิปัญญาเดิมของพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ซึ่งไม่ได้เรียนหนังสือว่าด้อยพัฒนา มองวิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบเดิมว่าล้าหลัง การปลูกฝังทัศนคติดังกล่าวเอื้อต่อกระบวนการเข้าสู่ระบบทุนนิยม แต่ในขณะเดียวกันก็ทำลายวิถีคิดและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้รับการสืบทอดต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน (ยศ สันตिसุมภ์, 2542) สอดคล้องกับงานวิจัยของวิรุฬ นนตรี (2543) ที่ได้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนากลุ่มน้ำชี จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2504 – 2539 พบว่า ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต คือปัจจัยภายนอก ซึ่งเริ่มตั้งแต่การใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504– 2509) เพื่อเพิ่มผลผลิตจากการเกษตร ทำให้มีการขยายพื้นที่เพื่อทำเกษตรกรรม รวมทั้งมีการพัฒนาความสามารถและเรียนรู้เทคโนโลยีด้านการเกษตรแผนใหม่ มีการใช้เครื่องทุ่นแรงและเทคนิคการผลิต

สมัยใหม่มากขึ้น ทำให้รายจ่ายเพิ่มมากขึ้น ชาวบ้านบางส่วนก็ไปเป็นกรรมกรขายแรงงาน เป็นการเข้าสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ของชาวนา ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบหรือวิธีการผลิต ค่านิยม และวิถีชีวิตของชาวนา

ชุมชนบ้านหัวริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสนมป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นชุมชนที่มีทำเลที่ตั้งห่างจากตัวจังหวัดเชียงใหม่ประมาณ 30 กิโลเมตร ประชากรของชุมชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม พืชหลัก ได้แก่ ข้าว ข้าวโพด และหอมหัวใหญ่ และเนื่องจากชุมชนอยู่ไม่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ ส่งผลให้คนในชุมชนรับเอาเทคโนโลยีและวัฒนธรรมใหม่ๆ เข้ามาได้ง่าย รวมถึงส่วนที่เกี่ยวข้อกับการทำนา ซึ่งจากอดีตที่เคยไถนาโดยใช้กระบือหรือโค ก็เปลี่ยนมาเป็นรถไถเดินตามและรถแทรกเตอร์ จากที่เคยเกี่ยวข้าวด้วยเคียวก็เปลี่ยนมาเป็นรถเกี่ยวข้าวและมีระบบนวดข้าวภายในตัว จากที่เคยปลูกข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนเปลี่ยนมาเป็นการปลูกข้าวเพื่อจำหน่าย นอกจากนี้มีการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชมากขึ้น ส่งผลให้ปลา แมลง หรือสัตว์ต่างๆ ที่เคยจับได้ในนาข้าวและนำมาบริโภคก็หมดไป ซึ่งจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลให้คนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นคนในวัยกลางคนหรือวัยเด็ก ไม่มีโอกาสได้สัมผัสถึงวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม ตลอดจนข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ที่คนแก่คนเฒ่าในชุมชนเคยใช้ในการทำนา

ดังนั้น ผู้วิจัยในฐานะที่เกิดและเติบโตมาในชุมชนนี้ และได้พูดคุยกับผู้นำชุมชน ประธานชมรมผู้สูงอายุ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ได้ตระหนักถึงการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว และมีแนวความคิดตรงกันกับภาคส่วนต่างๆ ในชุมชนว่าควรจะดำเนินการร่วมกันในการศึกษา อนุรักษ์ และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมเพื่อเป็นแหล่งในการเรียนรู้เกี่ยวกับการทำนาแบบดั้งเดิมของคนในชุมชนและคนรุ่นหลัง นำไปสู่การปรับตัวการผลิตและวิถีการบริโภคในการดำรงชีวิตของเกษตรกรเป็นอันดับแรก เพื่อลดปัญหาด้านสุขภาพทั้งกายและใจ ควบคู่ไปกับการสร้างรายได้ ให้เกิดแก่ชุมชนโดยไม่พึ่งพาสารเคมี สามารถพึ่งพาตนเองได้ เป็นการจัดการชุมชนสู่ความเข้มแข็งต่อไป

ขอบเขตการวิจัย

1) **ขอบเขตด้านพื้นที่** ทำการวิจัยที่ชุมชนบ้านหัวริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสนมป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นชุมชนที่สะท้อนวิถีภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม

2) **ขอบเขตด้านผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informants)** ประกอบด้วย ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน ประชาชนในชุมชนบ้านหัวริน และตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวม 70 คน ดังนี้

2.1) ปราชญ์ชาวบ้านและผู้ที่มีความรู้ด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ในพื้นที่ชุมชนบ้าน

หัวริน จำนวน 5 คน

2.2) ผู้บริหาร ครู และนักเรียน โรงเรียนบ้านหัวริน สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาเชียงใหม่ เขต 4 ประกอบด้วย ผู้บริหาร จำนวน 2 คน ครู จำนวน 3 คน และนักเรียน จำนวน 5 คน

2.3) ผู้นำชุมชน (กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน) จำนวน 5 คน และประชาชน (หัวหน้าครอบครัว) ในชุมชนบ้านหัวริน จำนวน 45 คน

2.4) ตัวแทนหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม ในตำบลทุ่งสะโตก จำนวน 5 หน่วยงาน หน่วยงานละ 1 คน รวม 5 คน ประกอบด้วย นายกองค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งสะโตก ตัวแทนจากสำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร สาขาสันป่าตอง ศูนย์วิจัยข้าวเชียงใหม่ และศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวเชียงใหม่

3) ขอบเขตด้านเนื้อหา

3.1) ศึกษาภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมของชุมชนบ้านหัวริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่

3.2) ศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม มี 3 ขั้นตอน คือ 1) การมีส่วนร่วมในการวางแผน 2) การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ และ 3) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล โดยดำเนินการผ่านโครงการจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ภายในโรงเรียนและการอบรมถ่ายทอดความรู้แก่เด็กนักเรียนในชุมชนโดยผู้อาวุโสหรือปราชญ์ชาวบ้าน เพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้และสืบต่อการอนุรักษ์อย่างยั่งยืน

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1) กระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาการทำนา

การเรียนรู้ภูมิปัญญาการทำนาของชาวนามีวิธีการเรียนรู้ผ่านกระบวนการเรียนรู้จาก 2 ส่วน คือ

1.1) การเรียนรู้จากภายในชุมชน เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากความสัมพันธ์ภายในชุมชนในลักษณะต่างๆ ดังนี้ (สันติ ศรีสวนแดง, 2550)

1.1.1) การเรียนรู้จากการถ่ายทอดจากรุ่นพ่อแม่ การเรียนรู้ของชาวนาในรูปแบบนี้เป็นการเรียนรู้แบบค่อยเป็นค่อยไปตามธรรมชาติ โดยชาวนาอาจจะเรียนรู้ได้ตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เป็นการเรียนรู้ที่ค่อยซึมซับไปทีละเล็กละน้อย

1.1.2) การเรียนรู้แบบลองผิดลองถูก การเรียนรู้ลักษณะนี้เป็นกระบวนการที่ชาวนาต้องคิดทบทวนผ่านประสบการณ์ด้วยตนเอง เมื่อกระทำแบบนี้แล้วไม่ได้ผลไม่คุ้มค่า จึงเลือกที่จะทำอีกวิธีหนึ่งเพื่อให้เกิดความคุ้มค่า เป็นต้น

1.1.3) การเรียนรู้จากเพื่อนชาวนาด้วยตนเอง เป็นการบอกกล่าว ฝึกฝนทักษะจากการปฏิบัติจริง โดยการถ่ายทอดความรู้

ระหว่างชาวนาด้วยตนเอง ผ่านการสังเกตหรือการพูดคุยแลกเปลี่ยน

1.1.4) การเรียนรู้จากชนบทธรรมเนียมประเพณี เป็นการสืบทอดแนวคิดและความรู้ด้านการทำนาจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ผ่านทางวัฒนธรรม กฎ ระเบียบ จารีต หรือค่านิยมของชุมชน

1.2) การเรียนรู้จากภายนอกชุมชน เป็นการเรียนรู้จากบุคคลหรือหน่วยงานภายนอก อาจอยู่ในรูปแบบของการฝึกอบรมกับหน่วยงานต่างๆ เช่น กรมส่งเสริมการเกษตร กรมพัฒนาชุมชน กรมการศึกษานอกโรงเรียน บริษัทเอกชน เป็นต้น วิธีการที่ใช้มักเป็นการอบรมเชิงปฏิบัติการ การสาธิต การประชุมชี้แจง การทัศนศึกษา ความรู้ที่ได้ส่วนใหญ่เป็นการแนะนำเทคนิคใหม่ๆ ทางเกษตร ช่างทางการเรียนรู้ของชาวนาจากภายนอกชุมชน แบ่งได้ดังนี้

1.2.1) การเรียนรู้จากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เป็นการนำเทคโนโลยีในการทำนาที่ผ่านการทดลอง วิจัย ของนักวิชาการมาถ่ายทอด เช่น วิธีการทำนาแบบหว่านน้ำตม การปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ผ่านทางหน่วยงานของรัฐ เช่น กรมส่งเสริมการเกษตร กรมพัฒนาชุมชน กรมการศึกษานอกโรงเรียน เป็นต้น

1.2.2) การเรียนรู้จากตัวแทนบริษัทเอกชน มักเข้ามาเพื่อประโยชน์ทางการค้า เช่น การนำเสนอขายปุ๋ย หรือยากำจัดศัตรูพืช โดยตัวแทนบริษัทมาสาธิตวิธีการใช้งานให้กับชาวนาหรือทำแปลงสาธิตในพื้นที่ของชาวนา

1.2.3) การเรียนรู้จากสื่อต่างๆ เป็นการเรียนรู้จากสื่อจำพวกรายการวิทยุ รายการโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ และสื่อออนไลน์ เป็นต้น

2) แนวคิดทฤษฎีการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป็นหัวใจสำคัญในการจัดการและพัฒนาชุมชน เป็นการเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการร่วมรับรู้ ร่วมวางแผน และร่วมปฏิบัติ รวมทั้งร่วมบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชน สามารถลดความขัดแย้ง จากความแตกต่างด้านความคิด และมีความรู้สึกรับผิดชอบร่วมกัน โดยถวิลวดี บุรีกุล (2552) และสำนักวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม (2549) ระบุว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน คือ กระบวนการที่ประชาชนหรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ได้มีโอกาสแสดงทัศนะแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นเพื่อแสวงหาทางเลือกและการตัดสินใจต่างๆ เกี่ยวกับโครงการที่เหมาะสม และเป็นที่ยอมรับร่วมกันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดความเข้าใจ การรับรู้ เรียนรู้การปรับเปลี่ยนโครงการร่วมกัน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อทุกฝ่าย

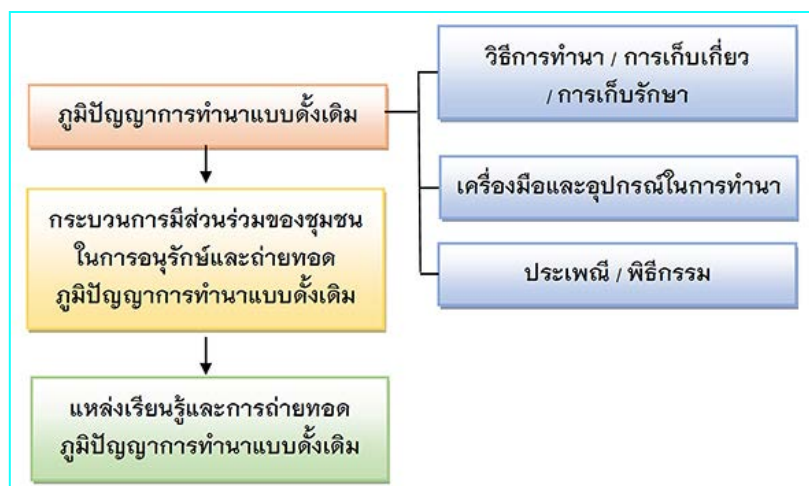
ธีรฤดี เอกะกุล (2551) กล่าวถึงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม สรุปได้ว่า เป็นรูปแบบการวิจัยที่ใช้ความร่วมมือระหว่างนักวิจัยกับกลุ่มเป้าหมาย เพื่อปรับปรุง เปลี่ยนแปลง สิ่งที่ต้องการทำวิจัยร่วม ซึ่งกลุ่มเป้าหมายจะเปลี่ยนบทบาทจากผู้ให้ข้อมูลเป็นผู้ร่วมวิจัย ทำให้กลุ่มเป้าหมายเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง ที่สำคัญ

ยังทำให้พลวิจัยมีความน่าเชื่อถือและยั่งยืนมากยิ่งขึ้น วรณดี สุทธิ นรกร (2556) กล่าวถึงกระบวนการ PAR สรุปได้ว่า เป็นกระบวนการปฏิบัติที่มีฐานจากทฤษฎี การตรวจสอบทฤษฎีด้วยการปฏิบัติ และตรวจสอบการปฏิบัติด้วยทฤษฎี เริ่มต้นด้วยการคิด การค้นหา และการปฏิบัติ ซึ่งมีกรอบวิธีการในรูปวงจรของปัจจุบันและย้อนอดีต เพื่อให้มนุษย์เห็นสภาพความเป็นจริง และหวนคิดถึงเหตุการณ์ในอดีต แล้วตีความให้ความหมายกับภาพจริงในปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง หรือเปรียบเทียบกับอดีต ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการมองอนาคตอย่างชัดเจน และสามารถประมวลกรอบวงจรของ Smith (1997, อ้างใน วรณดี สุทธิ นรกร, 2556) ได้ดังนี้ 1) ทำความรู้จักกับตนเองและกลุ่ม (Knowing self: question of being) การตั้งคำถามต่อสิ่งที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน 2) การค้นหาความสัมพันธ์ระหว่างกันเพื่อสร้างความไว้วางใจ และความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน (Seeking connections: building trust and solidarity) การไตร่ตรองเรื่องราวจากการทำความเข้าใจตนเอง แบ่งปันความคิด สร้างจุดยืนร่วมกันเพื่อขับเคลื่อนสู่การเปลี่ยนแปลง 3) ขึ้นการสำรวจสภาพความเป็นจริง (Grounding in context: focusing on fundamental human need) ตรวจสอบสภาพการณ์โดยเจาะเข้าไปที่ความต้องการพื้นฐานของบุคคล มีการตั้งคำถาม ค้นหาสำนึกของบุคคลที่ก่อรูปขึ้นเพื่อทำความเข้าใจ 4) เริ่มต้นปฏิบัติ (Praxis) เริ่มต้นจากปัญหาสำคัญ จากนั้นกำหนดเป้าหมายในการเปลี่ยนแปลง ด้วยความคิดของแต่ละคน เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติซ้ำจนเป็นความชัดเจน ทั้งนี้เพื่อเป็นการกระตุ้นสู่การเรียนรู้ และพัฒนาสู่สิ่งที่ดีกว่า 5) การสร้างประสบการณ์จากสำนึก (Experience of consciousness) ภายหลังการปฏิบัติ สมาชิกในกลุ่มจะได้ประสบการณ์การสร้างสำนึกจากการทำความเข้าใจสภาวะการณ์สังคม เป็นกระบวนการขับเคลื่อนแนวคิดผสานกับการปฏิบัติอย่างถูกเวลาภายใต้เงื่อนไขอันเหมาะสม ถือเป็นการสร้างความสำเร็จร่วมกัน 6) การตื่น (Awakening: transforming) เมื่อค้นพบความจริงและได้ความรู้ใหม่

จากการเปลี่ยนแปลง หากการปฏิบัติทั้ง 6 ขั้นตอน ยังไม่ชัดเจน ผู้วิจัยสามารถปฏิบัติต่อเนื่องในรูปของเกลียววนซ้ำได้ ทั้งนี้วิธีการนี้เป็นเพียงประสบการณ์หนึ่งในการกำหนดขั้นตอนของ PAR ผู้วิจัยสามารถออกแบบกระบวนการอันต่างออกไป ตามความสร้างสรรค์ของแต่ละบุคคลหรือกลุ่ม ซึ่งมีความผันแปรตามเงื่อนไข ทว่าต้องยึดกุมทฤษฎีให้มั่น มีการปฏิบัติที่ไตร่ตรอง เพื่อนำไปสู่การปรับปรุงแก้ไข พัฒนาให้เกิดสิ่งที่ดีขึ้น กระบวนการดังกล่าวจึงสามารถจำแนกออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้ ต้นน้ำคือ การทำความเข้าใจ การสร้างความสัมพันธ์ กลางน้ำคือ การตรวจสอบทฤษฎีด้วยการปฏิบัติและการปฏิบัติที่มีฐานจากทฤษฎี และปลายน้ำคือ การสร้างประสบการณ์จากสำนึกและการตื่น เป็นการตรวจสอบการปฏิบัติด้วยทฤษฎี แต่ทั้งนี้ผู้ใช้ทฤษฎีเชิงกลยุทธ์นี้พึงทราบวาทฤษฎีและวิธีการไม่ใช่แบบแผนบังคับการปฏิบัติอย่างตายตัว ทว่าสามารถปรับประยุกต์ใช้กระบวนการต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำได้ด้วยความเหมาะสมตามบริบทที่กำลังเผชิญอยู่

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม พื้นที่ในการศึกษาวิจัย คือ ชุมชนบ้านหัวริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการศึกษาข้อมูลรอบด้านแบบองค์รวมเพื่อทำความเข้าใจกับบริบทและสิ่งแวดล้อมด้านต่างๆ ทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ ความเชื่อ และพิธีกรรมของชุมชน เพื่อศึกษาภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมและสร้างความสำนึกและความตระหนักของคนในชุมชนในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม ผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน และพร้อมที่จะร่วมในการวิจัยโดยมีกรอบแนวคิดการวิจัย ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

1) วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

1.1) การศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร ซึ่งเป็นเอกสารที่ได้มีการเก็บรวบรวมโดยบุคคลหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น หนังสือ เอกสารตีพิมพ์ สื่อต่างๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.2) การสอบถามและการสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อศึกษา ประวัติ พัฒนาการ บริบท และสภาพปัญหาเกี่ยวกับการทำนาแบบดั้งเดิม จากปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน และผู้ที่มีความรู้ในชุมชน

1.3) การสังเกตการณ์และการปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ในการพูดคุยแลกเปลี่ยนกับกลุ่มคนในชุมชนแบบไม่เป็นทางการ การประชุมกลุ่มย่อย การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และดำเนินกิจกรรมในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม

2) เครื่องมือเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้ออกแบบเครื่องมือที่หลากหลาย โดยเน้นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้วิจัย กับทีมวิจัยชุมชน ผู้นำชุมชน และสมาชิกชุมชนทั้งผู้สูงอายุ วัยทำงาน และเยาวชน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย 1) แผนที่วงจรข่าย (Network maps) เพื่อช่วยค้นหา คน กลุ่มคน ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนตามลำดับความสำคัญ 2) เส้นแบ่งเวลา (Time line) เพื่อให้เห็นพัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาและทำให้เห็นกระบวนการและผลกระทบที่เกิดขึ้น 3) แบบสำรวจ 4) แบบสัมภาษณ์ และ 5) แบบบันทึกการสังเกต

3) ขั้นตอนการวิจัย

3.1) ศึกษาข้อมูลเบื้องต้นจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง แผนการพัฒนาชุมชน บันทึกการประชุมของหมู่บ้าน และลงพื้นที่หารือกับผู้นำชุมชน เพื่อชี้แจงการดำเนินโครงการวิจัยและค้นหาทีมวิจัยชุมชน

3.2) สร้างและพัฒนาศักยภาพทีมวิจัยชุมชน และทำแผนปฏิบัติการ กำหนดกรอบประเด็นในการศึกษาข้อมูล ออกแบบเครื่องมือเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ได้แก่ แบบสำรวจ แบบสัมภาษณ์ แบบบันทึกการสังเกต และประเด็นการสนทนากลุ่ม

3.3) ร่วมกันออกแบบสัมภาษณ์เพื่อกำหนดประเด็นในการจัดเก็บข้อมูล โดยให้แต่ละกลุ่มทีมวิจัยชุมชน ร่วมกันคิดและร่วมกันเขียนประเด็นในการเก็บข้อมูล จากนั้นผู้วิจัยนำมารวบรวมและประมวลชุดข้อมูล

3.4) เก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัย โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน ดังภาพที่ 2 ดังนี้

- จัดทำ Time line เพื่อให้เห็นพัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงกระบวนการทำนาที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา และทำให้เห็นกระบวนการและผลกระทบที่เกิดขึ้น โดยนักวิจัยชุมชนและชาวบ้าน เริ่มจากการติดกระดาษชาร์ตเป็นแนวยาว แล้วแบ่งช่วงเวลาสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านการทำนาในพื้นที่ชุมชนบ้านหัวริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ จากนั้นชาวบ้านเขียนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งชาวบ้านมี

ภาพที่ 2 การสัมภาษณ์เชิงลึก การประชุมกลุ่มย่อย และการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้

การพูดคุยแลกเปลี่ยนข้อมูลหรือโต้แย้งกัน เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความถูกต้อง

- สัมภาษณ์เพื่อศึกษาการทำนาแบบดั้งเดิมจากคำบอกเล่าแบบไม่เป็นทางการ โดยใช้คำถามวิจัยเป็นแนวทางสัมภาษณ์ และการสัมภาษณ์เชิงลึก ผู้ให้ข้อมูลหลัก คือ ผู้อาวุโส ปรชาญชาวบ้าน อดีตผู้นำชุมชน (กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน) และชาวบ้านที่มีอาชีพเกษตรกร (หัวหน้าครอบครัว) จำนวน 25 คน ซึ่งทำนามาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และอยู่ในพื้นที่ไม่น้อยกว่า 30 ปี

3.5) วิเคราะห์ข้อมูล เพื่อให้ข้อมูลมีความเที่ยงตรงและน่าเชื่อถือ ได้ทำการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการตรวจสอบเชิงคุณภาพด้วยวิธีการสามเส้า (Triangulation) ประกอบด้วย 1) ตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลที่แตกต่างกัน จากข้อมูลเอกสาร การสัมภาษณ์ และสังเกตการณ์ มาเปรียบเทียบเพื่อตรวจสอบความถูกต้อง 2) ตรวจสอบจากผู้ให้ข้อมูลหลายกลุ่ม ประกอบด้วย ผู้อาวุโส ปรชาญชาวบ้าน อดีตผู้นำชุมชน ชาวบ้านที่มีอาชีพเกษตรกร และ 3) ตรวจสอบข้อมูลโดยการเก็บข้อมูลหลายวิธีการ เช่น การสัมภาษณ์เชิงลึก การประชุมกลุ่มย่อย และการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้

3.6) ดำเนินการในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมผ่านโครงการจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ภายในโรงเรียนและการอบรมถ่ายทอดความรู้แก่เด็กนักเรียนในชุมชนโดยผู้อาวุโสหรือ

ปรชาญชาวบ้าน เพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้และสืบทอดการอนุรักษ์อย่างยั่งยืน

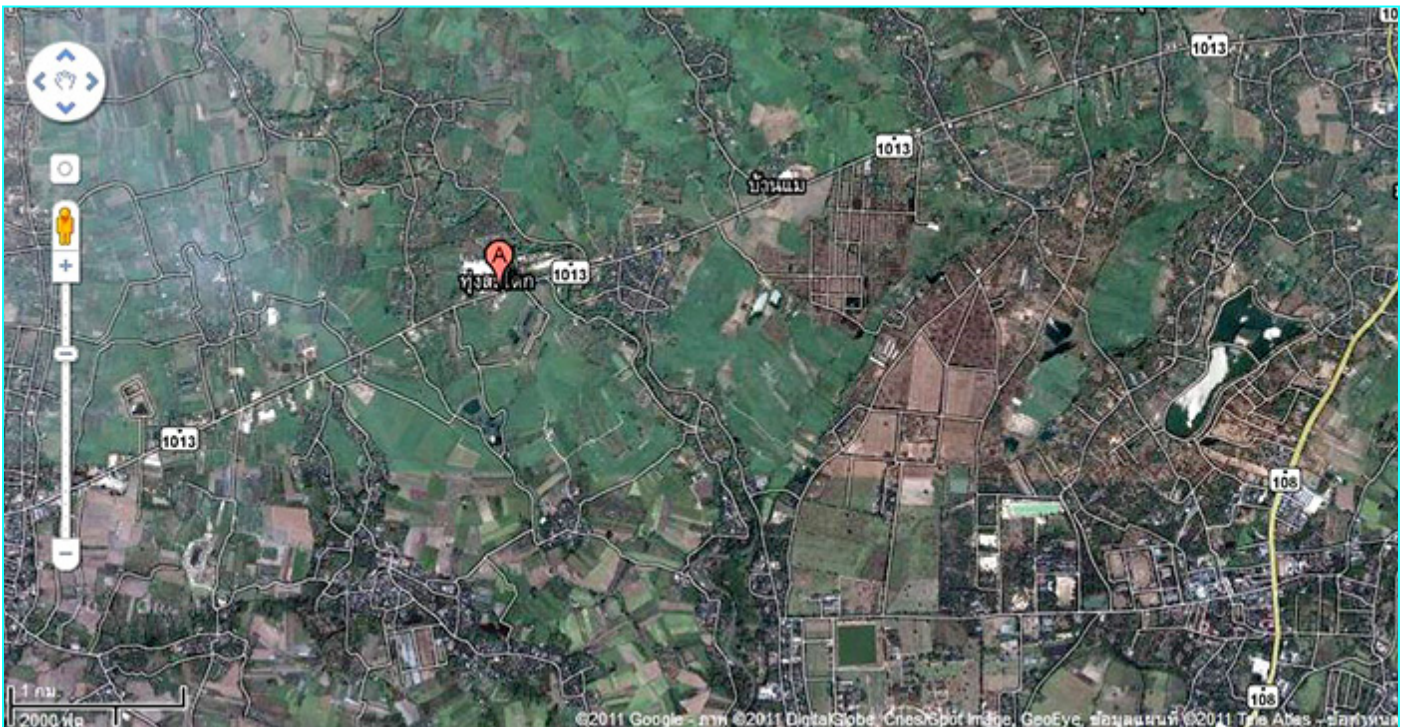
ผลการวิจัย

1) บริบทชุมชนบ้านห้วยริน

ชุมชนบ้านห้วยรินตั้งอยู่ในหมู่ที่ 11 ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ มีพื้นที่ทั้งหมด 598,800 ตารางกิโลเมตร มีระยะทางห่างจากจังหวัดเชียงใหม่ 30 กิโลเมตร และห่างจากอำเภอสันป่าตอง 6 กิโลเมตร มีพิกัดที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และพื้นที่ชุมชน ดังภาพที่ 3

ชุมชนตั้งอยู่ในเขตการปกครองขององค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ แบ่งเขตหมู่บ้านเป็น 7 หมู่ได้แก่ หมู่บ้านวันอาทิตย์ หมู่บ้านวันจันทร์ หมู่บ้านวันอังคาร หมู่บ้านวันพุธ หมู่บ้านวันพฤหัสบดี หมู่บ้านวันศุกร์ และหมู่บ้านเสาร์ โดยมีนายเสกสรร ไชยมา เป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปัจจุบันชุมชนบ้านห้วยรินมีประชากรทั้งหมด 1,485 คน มี 413 หลังคาเรือน สภาพด้านสังคมเป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีประชากรอาศัยมายาวนาน มีความเป็นเครือญาติ คนในชุมชนรู้จักกัน ส่งผลให้เกิดความร่วมมือกันเป็นอย่างดีของคนในชุมชน ประกอบอาชีพหลักคือการทำนา ปกติมีการทำนาปีละ 1 ครั้ง และมีการปลูกพืช

ภาพที่ 3 พิกัดที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และพื้นที่ของชุมชนบ้านห้วยริน
ที่มา: จาก www.google.co.th (20 กุมภาพันธ์ 2554)

หมุนเวียน แต่ปัจจุบันได้เปลี่ยนเป็นการทำนาปีและนาปรัง ในบางปี หากน้ำท่าอุดมสมบูรณ์สามารถทำนาได้ถึงสามครั้งต่อปี การทำนามีทั้งหมด 118 ครอบครั้ว การเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ เลี้ยงหมู 36 ครอบครั้ว เลี้ยงไก่ (หมายถึงการเลี้ยงไก่บ้านที่ไม่ใช่การเลี้ยงแบบโรงเรือนแบบอุตสาหกรรม) 24 ครอบครั้ว เลี้ยงโค-กระบือ 9 ครอบครั้ว การทำสวนลำไย 102 ครอบครั้ว อาชีพจักสาน 19 ครอบครั้ว ค้าขาย 33 ครอบครั้ว เย็บผ้า 16 ครอบครั้ว รับราชการ 25 ครอบครั้ว รับจ้างทั่วไป 168 ครอบครั้ว และอาชีพอื่นๆ 54 ครอบครั้ว มีรายได้เฉลี่ยของประชากรในชุมชนบ้านหัวรินเท่ากับ 43,111 บาทต่อคนต่อปี การสื่อสารภายในชุมชนใช้วิธีแจ้งข่าวผ่านเสียงตามสาย คลื่นวิทยุชุมชน และใช้จดหมายเวียน มีการรวมกลุ่มต่างๆ ได้แก่ กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน กลุ่มอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือน

ชุมชนมีสถานบริการด้านสาธารณสุขของชุมชน คือ สถานีอนามัยบ้านหัวริน ระบบสาธารณูปโภคที่สำคัญของชุมชน ได้แก่ 1) ไฟฟ้า การไฟฟ้าส่วนภูมิภาคได้บริการจ่ายไฟฟ้าให้กับชุมชนในระบบตั้งเสาและให้บริการครอบคลุมทุกหลังคาเรือน 2) ประปา ในชุมชนมีระบบการให้บริการประปาหมู่บ้าน 3) ถนน ถนนสายหลักของหมู่บ้านแยกจากทางหลวงหมายเลข 1013 ผ่านหมู่บ้านป้าจี้ หมู่ที่ 1 ตำบลทุ่งสะตอก ก่อนที่จะถึงหมู่บ้านหัวรินประมาณ 1 กิโลเมตร เป็นถนนคอนกรีตเสริมไม้ไผ่ และถนนในซอยเป็นถนนลาดยาง ในชุมชนมีทั้งหมด 12 ซอย และมีระบบไฟส่องสว่างตามทางถนนในทุกซอย

ชุมชนบ้านหัวรินมีสถานศึกษา 1 แห่ง เป็นสถานศึกษาของรัฐ คือโรงเรียนบ้านหัวริน สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาเชียงใหม่เขต 4 สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน เปิดทำการสอนตั้งแต่ระดับประถมศึกษาปีที่ 1 จนถึงระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ปัจจุบันมีครูทั้งหมด 14 คน นักเรียน 126 คน ชาย 53 คน หญิง 73 คน สัดส่วนครูกับนักเรียนเท่ากับ 1:9 คน มีวัดบ้านหัวริน

เป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ ในวัดมีพระสงฆ์ 4 รูป สามเณร 1 รูป ดังภาพที่ 4-5

สภาพของชุมชนบ้านหัวรินมีลักษณะการใช้พื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้านเป็นที่อยู่อาศัย วัด โรงเรียน ตลาดและสถานีอนามัย และพื้นที่รอบหมู่บ้านเป็นพื้นที่สำหรับการเกษตร ลักษณะดินของชุมชนบ้านหัวรินเป็นดินเหนียวปนทราย จึงเป็นดินที่เหมาะสมสำหรับการปลูกพืชเกือบทุกชนิด ลักษณะการถือครองที่ดินของคนในชุมชนส่วนใหญ่ เป็นการถือครองจากการได้รับมรดกที่บรรพบุรุษได้จับจองแผ้วถางและได้รับโฉนดโดยรัฐบาล จากนั้นจึงตกทอดมาถึงรุ่นลูกหลานในปัจจุบัน

ลักษณะของทรัพยากรน้ำของชุมชนมีทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติ สำหรับใช้ในการเกษตรและมีแหล่งน้ำที่สร้างขึ้น แหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ 1) ลำน้ำร่อง เป็นลำน้ำที่แยกมาจากแม่น้ำวางโดยมีต้นกำเนิดอยู่ในเขตอำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ และลำน้ำร่องถือเป็นลำน้ำสายหลักที่คนในชุมชนใช้เป็นแหล่งน้ำทางการเกษตร 2) ลำน้ำป่าอ้อย เป็นลำน้ำที่แยกมาจากลำน้ำร่อง เป็นลำน้ำที่ตัดผ่านพื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้าน ผ่านที่พักรอของรถในชุมชน เป็นลำน้ำที่ไม่ได้ใช้สำหรับการเกษตรมากนัก แต่เป็นแหล่งน้ำที่ซึมผ่านใต้ดินส่งผลให้บ่อน้ำที่ชาวบ้านขุดไว้สำหรับอุปโภคบริโภคมีน้ำใช้ตลอดปี และ 3) ลำน้ำร่องส่อน เป็นลำน้ำที่แยกมาจากแม่น้ำขาน และเป็นลำน้ำที่ใช้ในการเกษตรอีกลำน้ำหนึ่ง และแหล่งน้ำที่สร้างขึ้น คือลำเหมืองฝายทั้งในส่วนที่เป็นทุ่งนาและลำเหมืองในหมู่บ้านที่ยังคงใช้งานได้จนถึงปัจจุบัน สะท้อนถึงภูมิปัญญาในการปรับตัวเข้ากับภูมิประเทศของบรรพบุรุษ ดังภาพที่ 6

2) กระบวนการและขั้นตอนการทำนาแบบดั้งเดิมของชุมชนบ้านหัวริน

ชุมชนบ้านหัวรินมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์จึงสามารถทำนาได้ปีละ 2-3 ครั้ง ฤดูทำนาปีปกติจะเริ่มราวเดือนพฤษภาคมถึง

ภาพที่ 4 สภาพของชุมชนบ้านหัวริน

ภาพที่ 5 สถานที่สำคัญในชุมชน

ภาพที่ 6 ลำเหมืองฝายภายในหมู่บ้าน

กรกฎาคมของทุกปีขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝน เมื่อ 3 เดือนผ่านไปข้าวที่ปักดำหรือหว่านจะสุกงอมเต็มที่พร้อมเก็บเกี่ยว ส่วนนาปรังสามารถทำได้ตลอดปีเพราะพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกเป็นพันธุ์ที่ไม่ไวแสง

เมื่อชาวเจริญเติบโตครบกำหนดอายุก็สามารถเก็บเกี่ยวได้

2.1) กระบวนการและขั้นตอนการทำงาน

2.1.1) การเตรียมดิน ก่อนการทำงาน ดังภาพที่ 7 จะมี

การเตรียมดิน 3 ขั้นตอน ดังนี้

- **การไถตะ** เป็นการไถครั้งแรกตามแนวยาวของพื้นที่กระตนา (กรณีแปลงนาเป็นกระยอยๆ หลายกระตนาในหนึ่งแปลงนา) เมื่อไถตะจะชวยพลิกดินเพื่อใหดินชั้นล่างไดขึ้นมาสัมผัสอากาศ ออกซิเจน และเป็นการตากดินเพื่อทำลายวัชพืช โรคพืชบางชนิด การไถตะจะเริ่มทำเมื่อฝนตกครั้งแรกในฤดูปลูกใหม่ หลังจากไถตะจะตากดินไ้ประมาณ 1-2 สัปดาห์

- **การไถแปร** หลังจากการตากดิน การไถแปรจะชวยพลิกดินที่กลบขึ้นมามีอีกครั้ง เพื่อทำลายวัชพืชที่ขึ้นใหม่ และเป็นการยอยดินให้มีขนาดเล็กลง จำนวนครั้งของการไถแปรจึงขึ้นอยู่กับชนิดและปริมาณของวัชพืช ลักษณะดินและระดับน้ำในพื้นดินที่ขึ้นอยู่กัปริมาณน้ำฝน แต่โดยทั่วไปแล้วจะไถแปรเพียงครั้งเดียว

- **การไถคราด** เพื่อเอาเศษวัชพืชออกจากนาและยอยดินเล็กลง จนเหมาะแก่การเจริญเติบโตของต้นข้าว ทั้งยังเป็น การปรับระดับพื้นที่ให้มีความสม่ำเสมอ เพื่อสะดวกในการควบคุม ดูแลการให้น้ำ

2.1.2) การปลูก การปลูกข้าว ดังภาพที่ 8 สามารถแบ่งเป็น 2 วิธี คือ การปลูกด้วยเมล็ดข้าวเปลือกโดยตรง ได้แก่ การทำนาหยอดและนาหว่าน และการเพาะเมล็ด แล้วนำต้นกล้าอ่อนไปปลูกในที่อื่น ได้แก่ การทำนาดำ

- **การทำนาหยอด** ใช้กับการปลูกข้าวไร่บนเชิงเขาหรือที่สูง วิธีการปลูก หลังการเตรียมดินให้ขุดหลุมหรือทำร่อง แล้วจึงหยอดเมล็ดลงในหลุมหรือร่อง จากนั้นกลบหลุมหรือร่อง เมื่อต้นข้าวงอกแล้วต้องดูแลกำจัดวัชพืชและศัตรูพืช

- **การทำนาหว่าน** ทำในพื้นที่ควบคุมน้ำได้ลำบาก วิธีหว่าน ทำได้ 2 วิธี คือ การหว่านข้าวแห้ง และการหว่านข้าวงอก ดังนี้ 1) การหว่านข้าวแห้ง แบ่งตามช่วงระยะเวลาของการหว่านได้

2 วิธี คือ การหว่านสำรวย เป็นการหว่านในสภาพดินแห้ง เนื่องจากฝนยังไม่ตก โดยหลังจากการไถแปรครั้งสุดท้ายแล้วหว่านเมล็ดข้าวลงไปโดยไม่ต้องคราดกลบ เมล็ดจะตกลงไปอยู่ในระหว่างก้อนดิน เมื่อฝนตกลงมาเมล็ดข้าวจะงอกขึ้นมา และการหว่านหลังขี้ไถ เป็นการหว่านในสภาพที่มีฝนตกลงมา และน้ำเริ่มจะขังในนา เมื่อไถแปรแล้วก็หว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวตามหลัง แล้วคราดกลบทันที และ

2) การหว่านข้าวงอก (หว่านน้าตม) เป็นการหว่านเมล็ดข้าวที่ถูกเพาะให้รากงอกก่อนที่จะนำไปหว่านในที่ที่มีน้ำท่วมขัง เพราะหากไม่เพาะเมล็ดเสียก่อน เมื่อหว่านแล้วเมล็ดข้าวอาจเน่าเสียได้ การเพาะข้าวทอดกล้า ทำโดยการเอาเมล็ดข้าวใส่กระบุงไปแช่น้ำเพื่อให้เมล็ดที่มีน้ำหนักเบาหรือลีบลอยขึ้นมาแล้วคัดทิ้ง แล้วนำเมล็ดถ่วงลงในกระบุงที่มีหญ้าแห้งกรุไว้ให้มันรอน้ำเรื่อยไป อย่าให้ข้าวแตกหน่อ แล้วนำไปหว่านในที่นาที่เตรียมดินไว้แล้ว

- **การทำนาดำ** เป็นการปลูกข้าวโดยเพาะเมล็ดให้งอกและเจริญเติบโตในระยะหนึ่ง แล้วย้ายไปปลูกในที่หนึ่งสามารถควบคุมระดับน้ำ วัชพืชได้ การทำนาดำแบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน คือ 1) การตกกล้า เพาะเมล็ดข้าวเปลือกให้มีรากงอกยาว 3-5 มิลลิเมตร นำไปหว่านในแปลงกล้า ช่วงระยะ 7 วันแรก ต้องควบคุมน้ำไม่ให้ท่วมแปลงกล้า และจะสามารถถอนกล้าไปปักดำได้เมื่อมีอายุประมาณ 20-30 วัน และ 2) การปักดำ ชาวนาจะนำกล้าที่ถอนแล้วไปปักดำในแปลงปักดำ ระยะห่างระหว่างกล้าแต่ละหลุมจะมีความแตกต่างกันขึ้นกับลักษณะของดิน คือ ถ้าเป็นนาลุ่มปักดำระยะห่าง เพราะข้าวจะแตกกอใหญ่ แต่ถ้าเป็นนาดอนปักดำค่อนข้างถี่ เพราะข้าวจะไม่ค่อยแตกกอ

2.1.3) การเก็บเกี่ยว หลังจากทีข้าวออกดอกออกรวงประมาณ 20 วัน ชาวนาจะระบายน้ำออก เพื่อเป็นการเร่งให้ข้าวสุกพร้อมๆ กัน และทำให้เมล็ดมีความชื้นไม่สูงเกินไป จะสามารถ

ภาพที่ 7 การเตรียมดิน (การไถคราดด้วยควาย) และพื้นที่เพาะปลูกข้าว

ภาพที่ 8 การปลูกและพื้นที่นาดำ

เก็บเกี่ยวได้หลังจากกระบายน้ำออกประมาณ 10 วัน สังเกตที่ปลายรวงจะมีสีเหลือง กลางรวงเป็นสีทองอ่อน การเก็บเกี่ยวในระยะนี้จะได้เมล็ดข้าวที่ดี มีความแข็งแรง มีน้ำหนัก และมีคุณภาพในการสี ดังภาพที่ 9

2.1.4) การนวดข้าว หลังจากตากข้าว ชาวนาจะขนเข้ามาในลานนวด จากนั้นก็นวดเอาเมล็ดข้าวออกจากรวง บางแห่งใช้แรงงานคน มีการใช้ไม้หีบหรือไม้หนีบฟ่อนข้าวแล้วฟาด ดังภาพที่ 10 ในอดีตจะฟาดในแอ่งหรือครุ บางแห่งใช้ควายหรือวัวย่ำ แต่ปัจจุบันมีการใช้เครื่องนวดข้าวมาช่วยในการนวดบ้างแล้ว

2.1.5) การเก็บรักษา เมล็ดข้าวที่นวดดีทำความสะอาดเรียบร้อยแล้วควรตากให้มีความชื้นเหลือเพียงเล็กน้อย จึงนำเข้าเก็บในหลองข้าวหรือยุ้งฉาง ดังภาพที่ 11 ยุ้งฉางที่ดีควรมีลักษณะอยู่ในสภาพที่มีอากาศถ่ายเทได้สะดวก คุณภาพเมล็ดข้าวจะคงสภาพดีไว้ได้นาน หลองข้าวควรอยู่ใกล้บริเวณบ้านและติดถนน เพื่อความสะดวกในการขนส่ง เมล็ดข้าวที่จะเก็บไว้ทำพันธุ์จะต้องแยกจากเมล็ดข้าวบริโภค โดยอาจเก็บในกระสอบ และเขียนชื่อพันธุ์ วางแยกไว้มุมใดมุมหนึ่งในยุ้งฉาง เพื่อสะดวกในการขนย้าย

ไปปลูก ก่อนนำข้าวเข้าเก็บรักษา ควรตรวจสอบสภาพยุ้งฉางทุกครั้ง ทั้งเรื่องความสะอาดและสภาพของยุ้งฉางซึ่งอาจมีร่องรอยของหนูกัดแทะจนทำให้นกเข้าไปจิกกินข้าวได้ รุหรือร่องต่างๆ ที่ปิดไม่สนิทเหล่านี้ต้องได้รับการซ่อมแซมให้เรียบร้อยอยู่เสมอ

2.2) เครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับการทำนา

เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาแบบดั้งเดิม ดังภาพที่ 12 ถือเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการสร้างสรรค์เทคโนโลยีการผลิต รวมถึงกระบวนการและขั้นตอนในการทำนาในอดีตได้เป็นอย่างดี จากการสำรวจของผู้วิจัยพบว่า ชุมชนบ้านหัวรินยังคงปรากฏหลักฐานด้านเครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาแบบดั้งเดิมหลายชนิด โดยแบ่งตามหน้าที่การใช้งานได้ดังนี้ (ชื่อท้องถิ่นภาคเหนือ) คือ 1) อุปกรณ์การเตรียมดิน ได้แก่ ขุด (อีทุบ) คันไถ คราด (เผื่อ) จอบ (ขอบก ขอบจก ขอบเขา) และแฉก 2) อุปกรณ์ในการวิดน้ำเข้านา ได้แก่ ชงโลง (กระโจ้) และระหัด (หลูก) 3) เครื่องมือในการขนข้าว ได้แก่ ไม้หอบกล้า (คานหลาว) 4) เครื่องมือในการเก็บเกี่ยวข้าว ได้แก่ เคียว และ 5) อุปกรณ์หลังการเก็บเกี่ยวและการเก็บรักษา ได้แก่ เกวียน

ภาพที่ 9 การลงแขกเกี่ยวข้าวและกองลอมฟางหลังการเกี่ยว

ภาพที่ 10 การใช้ไม้หนีบในการฟาดข้าวและการฟาดข้าวในครุ

ภาพที่ 11 ยุ้งฉางภายในหมู่บ้าน

กระด้าง (ดั่ง) กระบุง (บุงหรือเปี้ยด) ครุ (แคว) ครกกระเดื่อง (ครกมอง หรือมอง) ครกมือ (ครกตำข้าว) พัดวี (ลำแพนหรือกาอี) ไม้หนีบข้าว (ไม้ฟาดข้าวหรือไม้หนีบ) พลั่ว (ปากไม้) งอบ (กูป)

2.3) พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนา

การทำนาแบบดั้งเดิมของชุมชนบ้านหัวรินแฝงไว้ด้วยคติความเชื่อดั้งเดิมที่สัมพันธ์กับวิถีการผลิตในสังคมเกษตรกรรม แบ่งตามขั้นตอนของการทำนา ดังนี้

- **พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง** ทำก่อนการเพาะปลูก โดยขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์รวมทั้งบรรพบุรุษช่วยป้องกันภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากการปลูกข้าวและขอให้มีความอุดมสมบูรณ์ ปลูกข้าวได้ผลดี สิบชะตาเมืองเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีฝ่าย

- **พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก** ทำช่วงเพาะปลูกข้าว ผากฝั่งให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยดูแลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และประสบ

ก. ไม้หาบข้าว หรือ คานหลาว

ข. คันไถ หรือ ไถ

ค. โขงโลง หรือ กระโจ้

ง. ครกกระเดื่อง หรือ ครกมอง

ภาพที่ 12 ตัวอย่างเครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาแบบดั้งเดิม

ความสำเร็จในการเพาะปลูก พิธีแรกไถ พิธีเลี้ยงตาแฮก บูชาภูมินา ตกกกล้า แรกดำนา ปักแฮก แรกหว่านข้าว บูชาแม่โพสพ พิธีเอาฝุ่นใส่เนา

- **พิธีกรรมเพื่อบำรุงรักษา** ให้ต้นข้าวงอกงาม ปราศจากศัตรูข้าวทุกชนิด พิธีไล่เน่า ปักตาแฮก ไหว้เจ้าที่ ขึ้นเท้า ทั้ง 4 พิธีไล่เน่า ไส้แมลง ไส้ปู ไส้หนอน โดยใช้น้ำมันดี ผ้ายันต์ หว่านทราย และใช้เครื่องราง

- **พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว** เชิญขวัญข้าว แรกเกี่ยวข้าว ทำลาน ปลงข้าว ตั้งลอมข้าว เปิดยุ้ง ปิดยุ้ง

- **พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลอง** แก่นบน ลู่วขวัญข้าว ลู่วขวัญเกวียน วัว ควาย

รายละเอียดของพิธีกรรมสำคัญๆ มีดังนี้

2.3.1) ประเพณีเลี้ยงผีฝ่าย

ประเพณีเลี้ยงผีฝ่าย (ภาพที่ 13) เป็นประเพณีดั้งเดิมที่ชาวนาบ้านหัวริน ได้ยึดถือปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน จะจัดในวันดีของเดือน 9 เหนือ หรือเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน โดยมีความเชื่อว่าแหล่งน้ำหรือแม่น้ำในแต่ละแห่งนั้นมีผู้คอยคุ้มครองและคอยบันดาลความอุดมสมบูรณ์มาให้ ดังนั้นจึงมีการเซ่นไหว้เกิดขึ้นอีกนัยหนึ่ง การทำบุญเลี้ยงผีฝ่ายเป็นการแสดงถึงการสำนึกในบุญคุณของแม่น้ำ ซึ่งชาวนาได้อาศัยประโยชน์ในการเพาะปลูก การอุปโภคบริโภค ตลอดมาเป็นเวลาช้านาน จึงก่อให้เกิดการ “เลี้ยงผีฝ่าย” สืบต่อกันมา โดยมีพิธีกรรมต่างๆ ตามประเพณีพื้นบ้าน

ภาพที่ 13 ประเพณีเลี้ยงผีผาย

ประเพณีเลี้ยงผีผายจึงเป็นประเพณีที่ทำการในท้องถิ่นตั้งแต่ปู่ ย่า ตา ยาย การเลี้ยงผีเป็นการขอขมาผีป่า ผีน้ำ ทดแทนบุญคุณแม่น้ำ ทำให้มีน้ำกิน น้ำใช้ และเป็นการปกป้องรักษาน้ำ

พิธีกรรมเริ่มตั้งแต่พิธีกรรมการเลี้ยงผี มีการบอกกล่าวให้พี่น้องกลุ่มผู้ใช้น้ำจากผายทั้งสองลูก คือผายขุนคองและผายดอนปิน เพื่อมาช่วยกันทำความสะอาดศาล หอผี และบริเวณที่ทำพิธี พอถึงวันทำพิธีเลี้ยงผี หัวหน้ากลุ่มจะเป็นผู้จัดหาอาหารเครื่อง เช่นสังเวณี ประกอบด้วยข้าวตอกดอกไม้ รูป 9 ดอก เทียน 3 ดอก ผายดอนปินใช้หมู 1 ตัว และผายขุนคองใช้ควาย 1 ตัว ที่จะนำมาเชือดในวันทำพิธี ทำเป็นอาหารเช่นผี เพื่อเป็นการทำให้ผีได้รับรู้ว่าของที่ใช้เช่นสังเวณีเป็นของที่สุดใหม่ ไม่ได้นำของเหลือมาเช่นผี จากนั้นหันขึ้นส่วนของหมูหรือควายมาแขวนไว้ตามเสาศาลทั้ง 4 เสา นำข้าวปลาอาหาร มาเช่นไหวบนศาล จุดธูป เทียน เริ่มทำพิธีเลี้ยงผี โดยพ่ออาจารย์กล่าวคำเชิญ ผีเจ้าพ่อลงมาบริเวณพิธี ทุกคนที่มาร่วมงานจะเจียบสงบ คอยจ้องมองรอดูว่าเมื่อใดผีจะมาจับของสังเวณี มีข้อสังเกตว่าถ้าผีมาจับเครื่องเช่นสังเวณีให้ดูเปลวเทียนที่เคลื่อนไหวขึ้นลง หรือแมลงที่ไต่ตอมเครื่องเช่นสังเวณี ซึ่งใช้เวลาไม่นานนัก เพียงแต่ต้องรอให้ก้านธูปหมดถือว่าผีมาจับของเช่นสังเวณีเป็นที่เรียบร้อย จากนั้นชาวบ้านจะนำหมูมาแบ่งกันถือว่าเป็นการเสร็จพิธีการเลี้ยงผี

2.3.2) พิธีแสดกนา

พิธีแสดกนา (ภาพที่ 14) เป็นการลงมือไถครั้งแรกของชาวนาแต่ละครอบครัว โดยจะเริ่มในเดือนกรกฎาคม (เดือน 9) หรือเดือนสิงหาคม (เดือน 10) เมื่อมีการไถนาเตรียมปลูกข้าว จะต้องแสดกนาก่อนที่จะปลูกข้าวในนา มีความเชื่อว่าเมื่อแสดกนาแล้วเจ้าที่เจ้าทางเจ้าป่าเจ้าเขาจะช่วยปกป้องดูแล ให้ผลผลิตมาก และการรบกวนของศัตรูข้าวจะมีน้อย ทำให้ต้นข้าวงามได้ข้าวมาก การแสดกนา

ภาพที่ 14 พิธีแสดกนา

ต้องเตรียมนาที่ไถพร้อมปลูกข้าว 1 แปลง แล้วสานตาแหลวไม้ไผ่ ซึ่ง มีอยู่ 2 ชนิด คือ ตาแหลวแม่ข่ายและตาแหลวเมือง ตาแหลวแม่ข่าย มีขนาดเล็ก สานแบบหยาบๆ เป็นซุ้ม 4 เหลี่ยม ที่เรียกว่า ตาแหลว แม่ข่ายเพราะว่าการสานไม่ต้องใช้ความละเอียดมาก ผู้ที่ไม่มีความ ชำนาญหรือผู้ว่างจากงานก็สามารถสานได้ ส่วนตาแหลวเมืองมี ลายละเอียดมากต้องให้ผู้ชำนาญสานเป็นลวดลายต่างๆ ทั้งลายดอก ห่วงโซ่ และปลา แขนงไว้บนเสาไม้ไผ่สูงพอประมาณ

เครื่องเช่นประกอบด้วย รูป 4 คู่มือ 4 ดอก ข้าวเหนียว 1 ปั้น กล้วย 1 ใบ หมาก 1 คำ พลุ 1 ใบ และต้นกล้าข้าว 9 กอ เริ่มพิธีด้วยการนำตาแหลวทั้ง 2 ชนิด ปักไว้ที่แจ้งนา (มุม คั่นนา) วางเครื่องเช่นทั้งหมดยกเว้นต้นกล้าข้าว ไว้ในตาแหลวแม่ข่าย จากนั้นบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางเป็นคาถาว่า “โอมมุกุ โอมมุกุ ธรณี ยัง อหังวันทา นิสัปะตา วันนีเป็นวันดี ข้าจะแสดกนาี้ ขอฮื้อเจ้าที่ เจ้าทางจ่วยปกปักฮักษาข้าวนาี้ด้วยเน้อ” สุดท้ายนำต้นกล้าข้าวทั้ง 9 กอ ปักด้างพื้นนาที่อยู่ภายในตาแหลวทั้งหมด 9 จุด โดยเริ่มจาก ตรงกลางของตาแหลว และต้องกล่าวคำปลูกข้าวดังนี้

- ข้าวกอกที่ 1 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ มีก่าก้องแก้วพญา
- ข้าวกอกที่ 2 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ ป้อฮื้อปูมาหนีบ
- ข้าวกอกที่ 3 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ ป้อฮื้อมีหลีบปลั่งวง
- ข้าวกอกที่ 4 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ เป้นวงฮื้อมิงวงหลวง ไตงกัวาง
- ข้าวกอกที่ 5 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ ก่อก่าน ยั่วเฮียๆ
- ข้าวกอกที่ 6 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ เป้นเสียฮื้อข้าได้
- ข้าวกอกที่ 7 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ เป้นฮ้ายฮื้อข้าดี
- ข้าวกอกที่ 8 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ เป้นเศรษฐีกุ่มเฒ่า
- ข้าวกอกที่ 9 กล่าวว่า ปลูกข้าวเถ้านี้ กุ่มเงินแล้วได้หลายเหลือก ว่าเป็นกว่าต่าง ดีหลีเตอะ

เป็นอันจบพิธีจากนั้นจึงเริ่มต้นการหว่านข้าวในนาที่ มีอยู่ทั้งหมด โดยนำข้าวในแปลงที่ทำพิธีแสดกนาไปทำขวัญข้าวหลัง เก็บเกี่ยว การแสดกนาเป็นการขอให้ท้าวจตุโลกบาลปกปักรักษาให้ มีความอุดมสมบูรณ์ และขอให้แม่โพสพช่วยรักษาด่นกล้าในนาให้ พ้นภัยจากแมลง หอย ปู ที่จะเบียดเบียนและให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์

นอกจากการแสดกนาก่อนปลูก ยังมีการแสดกนาก่อน เกี่ยว เมื่อข้าวเริ่มแก่ พ่อนา (เจ้าของนา) จะสานตาแหลว 3 ตา ผูก ติดกับหลักไม้ปักไว้ 4 มุมของที่นา เพื่อป้องกันสัตว์และสิ่งร้ายต่างๆ ไม่ให้มารบกวนข้าว พร้อมกับกล่าวคำโหวหารว่า “สัตว์เสด็จไป ใน อากาศ สัตว์อย่าล่าเหมือดิน อย่าฮื้อสุมาใกล้ สัตว์ร้องให้หนีไป โอม เฮ เฮ สวาหะ โอมฮ้ายสามตาจุงฮื้อมิงมาอยู่รักษานา และรักษาไร่กู มีสัตว์สองตา ฮื้อมิงไล่ไปไกลตกดง ฮื้อขับไล่ส่งเสียขุนห้วย โอมอะ เลโอมเล สัตว์ทั้งฝูงฮื้อหนีไป โอมปุ่เขตดั่ง อะนุดตะรัง ฮ้าเพี้ยงหัว แดง แดงบังหัวสัน ฮื้อหนีไปดอย”

ในช่วงที่ข้าวกำลังสุก เจ้าของนาต้องคอยระวังรักษา บริเวณที่ใช้สำหรับทำพิธีแสดกนาให้สะอาด เพราะเชื่อว่าเป็นที่สถิต ของผีเสื้อนา แม่โพสพ และเทวดาอารักษ์ ที่คอยดูแลรักษาข้าว การแสดงความไม่เคารพ เช่น ถ่ายปัสสาวะหรืออุจจาระในบริเวณนั้น เชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะโกรธ และจะบันดาลให้ผลผลิตในเรือกสวน ไร่นาเสียหาย ได้ผลไม่เต็มที่ ซึ่งในสมัยโบราณถือว่าเรื่องนี้สำคัญมาก จึงมีข้อกฎหมายกำหนดว่า “ผู้ใดขี้เยี่ยวใส่ในข้าวแรก แดงแต่กาะ (ปลูก) ไปถึงข้าวดีเกี่ยวนั้น หื้อมันหาเหล่า 2 ไห ไก่ 2 คู ข้าวตอก ดอกไม้ หื้อเจ้านาบูชาเสื่อ(นา)เสียเทอะ” โดยให้บุคคลนั้นนำสิ่งของ ที่กำหนดไว้ในกฎหมายไปขอขมาเจ้าของนา เจ้าของไร่ เจ้าของสวน ที่เสียหาย เพื่อนำไปส่งเวรขอขมาเทวดาที่บริเวณด้างข้าวแรก

การแสดกนาก่อนเกี่ยวข้าว เป็นการทำพิธีก่อนที่จะ ทำการเกี่ยวจริง เมื่อชาวนาลดน้ำในนาแห้งแล้ว จะหาฤกษ์หาวันที่ดี โดยใช้กระต๊อบบรรจุอาหารคาวหวาน หมาก เมี่ยง บุหรี่ พลุ กล้วย อ้อย จำนวน 5 กระต๊อบ กรวยดอกไม้บรรจุข้าวตอก ดอกไม้ธูปเทียน แล้วนำไปวางบนแท่นบูชาที่จัดเตรียมไว้บริเวณที่เคยทำเป็นด้างข้าว แรก เสร็จแล้วนำไปเซ่นสรวงแม่ธรณีเจ้าที่และแม่โพสพ เพื่อเป็น การบอกกล่าวขออนุญาตเกี่ยวข้าว จากนั้นเจ้าของนาจึงทำพิธีเกี่ยว ข้าวเอาฤกษ์ 9 กอ นำไปวางบนแท่นที่เตรียมไว้ เป็นการบูชาแม่ โพสพ หลังจากนั้น 2-3 วันเจ้าของนาและคนอื่นช่วยกันเกี่ยวข้าว ที่เหลือทั้งหมด อย่างไรก็ตามชาวนาบางคนจะไม่ทำพิธีแสดกนาก่อน เกี่ยวข้าว เนื่องจากถือว่าได้ทำพิธีแสดกนาก่อนปลูกแล้ว

2.3.3) พิธีสู่ขวัญข้าว

พิธีสู่ขวัญข้าว (ภาพที่ 15) เป็นพิธีกรรมในการเรียก ขวัญข้าวหลังจากการเก็บเกี่ยวเพื่อเป็นการขอขมาและขอบคุณเทพี แห่งข้าว หรือแม่โพสพ และยังเป็นพิธีที่เชื่อกันว่าจะทำให้ข้าวไม่หาย และหมดไปจากยุ่งฉางเร็วอีกด้วย วันที่ทำพิธีโดยปกติถือเอาวันที่ ขนข้าวขึ้นยุ้งเสร็จแล้ว หากไม่ทันก็จะทำในวันรุ่งขึ้น

การเรียกขวัญข้าวนั้นอาจทำได้ทั้งแบบเรียบง่ายและ แบบใหญ่โต โดยขึ้นกับความนิยมในท้องถิ่นหรือความพร้อมของ เจ้าของนา หากทำพิธีแบบใหญ่โตก็จะมีเครื่องบูชามากมาย โดย ทั่วไประื่องพิธีจะมีไก่และเหล่าและเครื่องใช้ของผู้หญิง เช่น กระจก หวี แป้ง นำเครื่องพิธีดังกล่าวไปวางไว้ที่แท่นพิธีบริเวณที่เคยทำพิธี แสดกนา แล้วก็มีคำโอกาสราธาคือคำสังเวทที่เป็นคำขอบคุณแก่ แม่โพสพ ที่ช่วยให้ได้ผลผลิตเป็นข้าวมากมาย ถ้าเป็นพิธีแบบใหญ่ โต เจ้าของนาจะกล่าวคำโอกาสด้วยตัวเองไม่ได้ จึงต้องขออาจารย์ ประจำหมู่บ้านเป็นผู้กล่าว

ในการทำพิธีแบบเรียบง่ายนั้น เครื่องบูชาประกอบด้วยข้าว ไข่ต้ม กล้วย 1 ผล ขนม ดอกไม้ ธูปเทียน โดยจัดใส่กระต๊อบ หรือพานเล็กๆ พอนาจะเอาไม้ไผ่เสี้ยยาวประมาณ 2 เมตร ปล้อง ของไม้บนสุดทาบให้แตกเป็นซี่ๆ แล้วดันให้ถ่างออกป่องตรงกลาง

คล้ายกับรังมดแดง เมื่อทุกอย่างพร้อมแล้วก็จะพากันชนเครื่องประกอบพิธีและเครื่องบูชา ทั้งกระทงใส่เครื่องบูชาและทัพพี 1 อันไม้รังมดแดง และนำไม้นะโมตาบอด พร้อมด้วยรวงข้าวที่เก็บไว้เมื่อไปถึงพ่อนาจะฝังหรือปักไม้เสี้ยที่เป็นรังมดแดง ที่กลางตาลางคือลานนวดข้าว เอากระทงเครื่องบูชาใส่ปลายไม้เสี้ยที่เป็นรูปรังมดแดง ผู้กรวรวงข้าวให้แขวนลงในกระทงนั้น ปักไม้นะโมตาบอดซึ่งเป็นเครื่องป้องกันมิให้ผีมาขโมยข้าวไว้ที่ 4 มุมของลาน แล้วจัดรูปเทียนผู้หญิงก็จะใช้ทัพพีกวักไปรอบๆ ในบริเวณนั้น เพื่อกวักเอาขวัญข้าวให้มาอยู่รวมกัน ด้วยการพูดเป็นโวหาร ด้วยคำที่เป็นมงคลเมื่อเสร็จพิธีแล้วจึงหยิบเมล็ดข้าวที่ตกแถวนั้น 2-3 เม็ด หรือหยิบเศษฟางก็ได้ สมมุติว่าเป็นขวัญของข้าวใส่ในกระทง นำเอากระทง และไม้นะโมตาบอดกลับบ้าน ปักไม้นะโมตาบอดไว้ที่ 4 มุม ในยุ้งข้าวแล้วเอากระทงขวัญข้าววางไว้จุดใดจุดหนึ่งในยุ้งข้าว แล้วเอากระดองเต่าหรือฟักหม่น คือฟักเขียว วางไว้ด้านบนข้าว เพื่อให้เต่าหรือฟักคอยกกฟักให้ข้าวอยู่นานๆ เหมือนกับเต่าฟักไข่ พร้อมกับกล่าวออกเสียงเบาๆ ว่า “ขอให้ข้าวคงอยู่ในนี้เน้อ อย่าได้ออกไปทางใด เพราะว่าเดือน 4 เพ็นจักปล่อยช้างปล่อยม้า เดือน 5 เพ็นจักปล่อยงัวปล่อยควาย” เป็นการสอนเตือนข้าวไม่ให้ออกไปเที่ยวเล่นเกรงว่าจะถูกช้างม้าวัวควายเหยียบเอา

ภาพที่ 15 พิธีสู่ขวัญข้าว

เมื่อนำข้าวเข้าเก็บแล้ว ที่ประตู่ยุงข้าวจะมี ปักขที่นกระด้าง หรือปักขที่นวันจกเข้า คือ ปฏิทินกำกับวันข้างขึ้นข้างแรม ที่ควรหรือไม่ควรตัดข้าวออกจากยุ้ง เชื่อกันว่าหากมิได้ปฏิบัติตามพิธีดังกล่าวมาข้างต้น ข้าวจะเปลี่ยน หรือหมดเร็ว เพราะมีผีมาขโมยเอาไปกิน เล่ากันว่าในถ้ำเกลบซึ่งตั้งอยู่ในเขตอำเภอเชียงดาว ในถ้ำจะมีเกลบอยู่ทั่วไป เก้าบ้างใหม่บ้าง เชื่อว่าเป็นเกลบจากข้าวที่ผีขโมยไปกิน

สังคมภาคเหนือล้วนมีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะการทำนา ซึ่งเป็นวิถีการผลิตขั้นพื้นฐานในสังคมที่ต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติเป็นปัจจัยหลัก ในสังคมชาวนาจึงมีการแสดงความเคารพต่อธรรมชาติหรือสิ่งเหนือธรรมชาติเพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นผ่านพิธีกรรมต่างๆ ที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นประเพณีและวัฒนธรรมของท้องถิ่น พิธีกรรมต่างๆ นอกจากจะเป็นการแสดงถึงความเคารพต่อธรรมชาติแล้ว ยังมีบทบาทสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชน รวมถึงช่วยให้เกิดการยึดโยงความสัมพันธ์ของคนในสังคมเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยแรงงานในการผลิต พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาจึงถือเป็นภูมิปัญญาของผู้คนในอดีตที่มีคุณค่าและมีความหมายต่อวิถีชีวิตของชาวนา

อย่างไรก็ตามแม้ว่าชาวนาบ้านชุมชนบ้านหัวรินมีกระบวนการทำนาดังเดิมที่งดงาม มีประเพณีพิธีกรรมต่างๆ มากมาย แต่จากการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมอย่างรวดเร็วในปัจจุบันส่งผลต่อวิถีการผลิตของเกษตรกรที่แต่เดิมเน้นการผลิตเพื่อการบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อจำหน่ายมากขึ้น จึงจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตโดยเน้นวิถีการผลิตสมัยใหม่เพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น อีกทั้งปัจจุบันคนวัยหนุ่มสาวได้เข้าสู่ตลาดแรงงานภายนอกชุมชนมากขึ้น ทำให้กระบวนการทำนาแบบดั้งเดิมในด้านต่างๆ ขาดการสืบสานให้คงอยู่ รูปแบบกระบวนการทำนาแบบดั้งเดิมบางส่วนจึงได้เลือนหายไปจากความทรงจำร่วมของสังคม คงเหลือไว้เพียงผู้เฒ่าผู้แก่เท่านั้นที่ยังคงรับรู้และปฏิบัติ

3) กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม

องค์ความรู้จากการศึกษากระบวนการและขั้นตอนการทำนาแบบดั้งเดิมของชุมชนบ้านหัวริน ผู้วิจัยและทีมวิจัยชุมชนได้ดำเนินการในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิม โดยร่วมกับชุมชนในการจัดทำโครงการจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ภายในโรงเรียนและการอบรมถ่ายทอดความรู้แก่เด็กนักเรียนในชุมชนโดยผู้อาวุโสหรือปราชญ์ชาวบ้าน เพื่อยุติการสูญหายของความรู้และสืบทอดการอนุรักษ์ภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมอย่างยั่งยืน จากการดำเนินกิจกรรมของโครงการ พบว่า กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมประกอบด้วย 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ 1 การมีส่วนร่วมในการวางแผน ผู้นำชุมชน ครู อาจารย์ ชาวบ้าน และทีมวิจัยชุมชน ร่วมประชุมเพื่อเสนอแนวคิดในการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำนาแบบดั้งเดิม และเห็นควรร่วมกันในการจัดแหล่งเรียนรู้ภายในโรงเรียนบ้านหัวริน เพื่อสืบทอดความรู้สู่เด็กนักเรียนซึ่งเป็นเยาวชนคนรุ่นใหม่ของหมู่บ้าน โดยมีการบริจาคข้าวของเครื่องใช้ในการทำนา เพื่อใช้เป็นตัวอย่างประกอบแหล่งเรียนรู้ เพื่อถ่ายทอดความรู้ที่มี นอกจากนี้การจัดตั้งแหล่งเรียนรู้แล้ว ยังได้วางแผนการอบรมถ่ายทอดความรู้โดยตรงจากผู้อาวุโสสู่เด็กนักเรียน

ขั้นที่ 2 การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ

1) **การหาสถานที่สร้างแหล่งเรียนรู้** งานวิจัยนี้ได้รับการเชื้อเพื่อสถานที่เรียนพญา (ภาพที่ 16) จากโรงเรียนบ้านหัวริน (แสนวิชัยดำรงราษฎร์ราษฎร์) ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นโรงเรียนภายในพื้นที่วิจัย จัดเป็นแหล่งเรียนรู้ โดยแสดงข้อมูล เนื้อหา ผลงานต่างๆ ด้วยวัสดุ สิ่งของ อุปกรณ์ และกิจกรรมที่หลากหลาย แต่มีความสัมพันธ์กันในแต่ละเรื่อง โดยมีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจน มีการวางแผนและออกแบบให้น่าสนใจในรูปแบบสื่อที่หลากหลาย เช่น รูปภาพ ของจริง ป้ายนิเทศ เป็นต้น

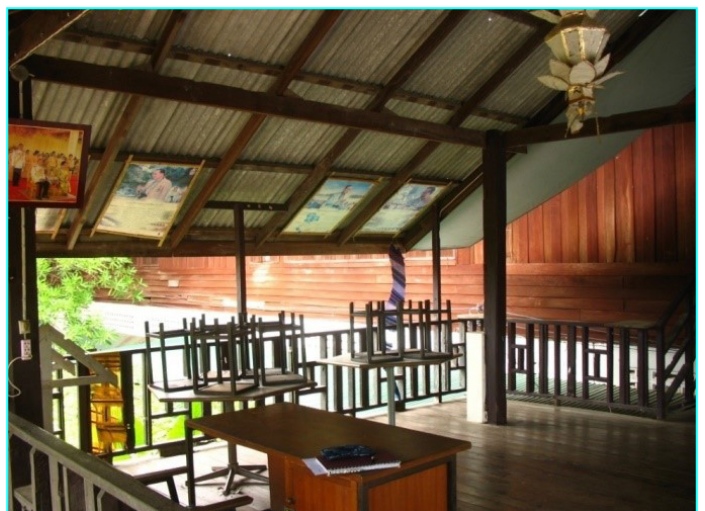
2) **การจัดแหล่งเรียนรู้** เตรียมการตั้งแต่การวิเคราะห์เนื้อหา รวบรวมวัสดุสิ่งของหรือเอกสารต่างๆ ที่จะแสดง จัดแบ่งประเภท หมวดหมู่ และความสำคัญตามลำดับ คำบรรยายของสิ่งต่างๆ เพื่อให้แน่ใจว่า มีครบและพอเพียงตามจุดมุ่งหมายที่กำหนด กำหนดขนาดของแหล่งเรียนรู้ที่จัดแสดง พื้นที่จัดแสดง จำนวนและขนาดกว้างยาวของบอร์ด ฐานตั้ง โต๊ะ สำหรับจัดแสดง จากนั้นนำข้อมูลมาจัดวางผังงานและออกแบบ โดยคำนึงถึงความสำคัญว่า สิ่งใดที่ต้องการเน้นเป็นจุดเด่น สิ่งใดเป็นจุดรอง และคำนึงถึงเส้นทางเดินของผู้ชมนิทรรศการ โดยประมาณให้มีเนื้อที่กว้างพอที่ผู้ชมจะดู

สิ่งของได้ทั่วถึง นอกจากนี้ในการออกแบบการจัดแสดงควรจัดเรียงลำดับสิ่งที่ต้องการแสดง ว่าผู้ชมควรเริ่มดูจากจุดใด ไปสู่จุดใด ทั้งนี้ทำได้โดยการกำหนด วิธีการจัดวาง ฐานตั้ง และเส้นทางเดินของผู้ชมนิทรรศการ ดังภาพที่ 17

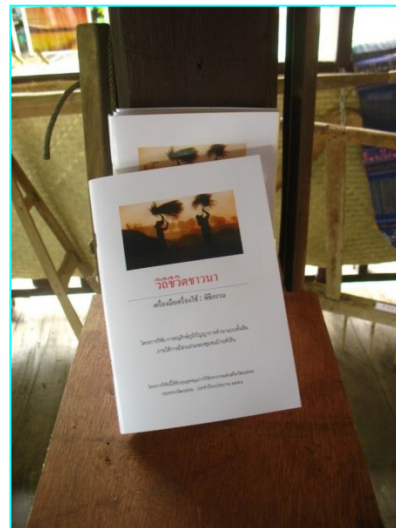
3) **การจัดอบรมถ่ายทอดความรู้** ผู้วิจัยและผู้นำในชุมชน รวมถึงผู้อำนวยการโรงเรียน อาจารย์ดวงคำ คำจันทร์นายน และ อาจารย์อำพัน กันทะวงศ์ เห็นว่าควรมีการจัดอบรมถ่ายทอดองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเรื่องการทำนาแบบดั้งเดิมสู่เยาวชนภายในหมู่บ้านซึ่งศึกษาอยู่ในโรงเรียนบ้านหัวริน เพื่อให้เกิดการสืบทอดความเข้าใจ ความเชื่อและภูมิปัญญา โดยจัดในพื้นที่ของแหล่งเรียนรู้มีกลุ่มนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น เข้าร่วมทั้งหมด 46 คน เนื่องจากการถ่ายทอดความรู้ในท้องถิ่น ผู้ให้ความรู้จึงควรเป็นผู้ชำนาญการซึ่งมีประสบการณ์ในการทำนาแบบดั้งเดิมอย่างแท้จริง การอบรมครั้งนี้จึงมีวิทยากรคือ พ่ออินทร์ จันทร์ตา อายุ 72 ปี ผู้อาวุโสภายในหมู่บ้านหัวริน ดังภาพที่ 18

ขั้นที่ 3 การมีส่วนร่วมในการประเมินผล หลังจากอบรมพบว่าเด็กนักเรียนให้ความสนใจ มีการตั้งคำถาม ชักถามถึงเครื่องมือว่าแต่ละชิ้นใช้งานอย่างไร ทำนากว่าจะได้ข้าวนานเพียงใด ช่างไถนาได้ไหม แร่นาคืออะไร ทำให้บรรยากาศในการอบรมมีชีวิตชีวาเป็นอย่างมาก

นอกจากนี้จากการศึกษาายังพบว่า ปัจจัยที่สนับสนุนให้การวิจัยครั้งนี้ประสบความสำเร็จ คือ 1) ผู้นำชุมชนมีภาวะความเป็นผู้นำ เสียสละ และสามารถจูงใจสมาชิกชุมชน จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน และผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ได้แก่ อดีตผู้ใหญ่บ้าน ผู้อาวุโสในหมู่บ้าน มีความเข้มแข็ง เสียสละ ยึดหลักคุณธรรมและมีความรับผิดชอบร่วมกัน และ 2) พลังความสามัคคีและความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติของคนในชุมชน

ภาพที่ 16 อาคารเรียนพญา ที่โรงเรียนบ้านหัวรินเชื้อเพื่อในการจัดเป็นแหล่งเรียนรู้

ภาพที่ 17 การจัดแหล่งเรียนรู้

ภาพที่ 18 การจัดอบรมถ่ายทอดความรู้

อภิปรายและสรุปผล

จากการศึกษาพบว่า ชุมชนบ้านหัวรินมีศักยภาพและมีความเป็นไปได้ที่จะรื้อฟื้นกระบวนการทำนาแบบดั้งเดิมให้กลับคืนมา การจัดตั้งแหล่งเรียนรู้และการจัดอบรมเผยแพร่ การถ่ายทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการทำนาแบบดั้งเดิมให้แก่คนในชุมชน โดยเฉพาะเยาวชนจะทำให้เกิดความตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่บรรพบุรุษได้ยึดถือสืบทอดกันมา ทำให้เด็กเกิดความภาคภูมิใจในการเรียนรู้ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน ซึ่งส่งผลให้เด็กสามารถใช้วิจารณญาณในการแสวงหาทางเลือก วิเคราะห์ ตัดสินใจ และพัฒนาชีวิตของตนเอง โดยการมองเห็นอดีต เรียนรู้ปัจจุบัน และใช้ฐานความรู้และภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตในอนาคตได้ (สุริดา บุญยาศิตย์, 2559)

ชุมชนมีความภาคภูมิใจในวิถีชีวิตและภูมิปัญญาของชุมชนในการทำนาที่สืบทอดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน พลังความสามัคคีและความสัมพันธ์อันดีของคนในชุมชน ทำให้กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในงานวิจัยนี้ ทั้งในการวางแผน การดำเนินการ และการประเมินผล เป็นไปด้วยความเต็มใจ ทำให้เกิดความเข้าใจ การรับรู้ และเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน รวมทั้งกระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญาดังกล่าวสู่เด็กและเยาวชนอย่างต่อเนื่อง (จากการติดตามผลต่อเนื่อง 3 ปี หลังเสร็จสิ้นโครงการ) สอดคล้องกับการศึกษาของเสาวีระ คงยศ และคณะ (2558) ที่พบว่า กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของการฟื้นฟูภูมิปัญญาการทำนา การรวมคนมาร่วมทำกิจกรรม เช่น การลงแขกดำนา การลงแขกเกี่ยวข้าว เป็นประจำทุกปี ทำให้ทุกคนได้ตระหนักว่า การเรียนรู้ในชุมชนที่มีประสิทธิภาพ เกิดประสิทธิผล และทรงพลัง ต้องเริ่มจากการรวมคนในชุมชน เพื่อเรียนรู้เรื่องเกี่ยวกับตนเอง ความสัมพันธ์ของตนเองกับครอบครัว ชุมชน และสังคม ซึ่ง ฤวิลาดี บุรีกุล (2552) ได้กล่าวไว้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน คือ กระบวนการที่ประชาชนหรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ได้มีโอกาสแสดงทัศนะแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นเพื่อแสวงหาทางเลือกและการตัดสินใจต่างๆ เกี่ยวกับโครงการที่เหมาะสม และเป็นที่ยอมรับร่วมกันโดยทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

นอกจากนี้ ภาวะความเป็นผู้นำของผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความสำเร็จในกระบวนการมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมของชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ จักรพงษ์ พวงงามชื่น และคณะ (2556) ที่พบว่า ปัจจัยที่ทำให้การพัฒนารูปแบบกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนประสบความสำเร็จและยั่งยืน ได้แก่ ผู้นำที่มีความเข้มแข็งมีวิสัยทัศน์ เสียสละในการทำงาน ความรักความสามัคคีของสมาชิกชุมชน และการมีจิตสำนึกของชาวบ้านทุกคน

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยส่งเสริมให้เกิดการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมในชุมชนบ้านหัวริน โดยเฉพาะการถ่ายทอดความรู้ไปยังเด็กและเยาวชน เป็นจุดเริ่มต้นที่จะช่วยกระตุ้นให้ชุมชนเกิดความตื่นตัวและมีความเชื่อมั่นในการศึกษาด้านภูมิปัญญาในชุมชนอย่างจริงจัง ดังนั้นเพื่อให้เกิดการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น จึงควรมีการศึกษาการทำนาแบบดั้งเดิม โดยการทำนาในพื้นที่สาธิตหรือพื้นที่จริง การศึกษาเพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์และสืบทอดพันธุ์ข้าวท้องถิ่น การจัดการความรู้ภูมิปัญญา การพัฒนาภูมิปัญญา เพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจให้ชุมชน รวมทั้งสนับสนุนและส่งเสริมการอนุรักษ์สืบสานภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมของชุมชนบ้านหัวรินให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคงและยั่งยืน

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม สัญญาทุนเลขที่ 0016/2557 ผู้วิจัยขอขอบคุณปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน และชาวบ้านในชุมชนบ้านหัวริน คณะครูอาจารย์ และนักเรียน โรงเรียนบ้านหัวริน (แสนวิชัยดำรงราษฎร์นุสรณ์) และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่านที่ช่วยทำให้งานวิจัยครั้งนี้สำเร็จ ลุล่วงไปด้วยดี

บรรณานุกรม

- จักรพงษ์ พวงงามชื่น และคณะ. 2556. การพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชน กรณีศึกษาบ้านทา ป่าเปา ตำบลท่าปลาตูก อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน. *วารสารการวิจัยพัฒนา มจร.* 36(2); 215-234.
- ฤวิลาดี บุรีกุล. 2552. *พลวัตการมีส่วนร่วมของประชาชน*. เอ.พี. กราฟิค ดีไซน์และการพิมพ์. กรุงเทพฯ.
- ธีรวิทย์ เอกเกตุ. 2551. *การวิจัยเชิงปฏิบัติการ*. สำนักพิมพ์พียงสวัสดิ์อินเตอร์กรุ๊ป. กรุงเทพฯ. 221 น.
- พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์. 2550. *จากแผน 1 สู่แผน 10: สังคมได้อะไรบ้าง*. จาก <http://pipatory.blogspot.com/2007/07/1-10.html> สืบค้นเมื่อ 20 ตุลาคม 2559.

- ยศ สันติสมบัติ. 2542. ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา. นพบุรีการพิมพ์. เชียงใหม่. 226 น.
- วรรณดี สุทธินรากร. 2556. การวิจัยเชิงปฏิบัติการ: การวิจัยเพื่อเสริมภาพและการสร้างสรรค์. สำนักพิมพ์สยามปริทัศน์. กรุงเทพฯ. 220 น.
- วีรพล นนตรี. 2543. การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนาในลุ่มน้ำชี อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2504-2539. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. มหาสารคาม.
- สันติ ศรีสวนแดง. 2550. ภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวนา: กรณีศึกษาการเปลี่ยนผ่านของระบบเกษตรกรรมในที่ราบลุ่มเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ.
- สำนักวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม. 2549. แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนและการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมทางสังคม ในกระบวนการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม. สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ.
- สุธิดา บุญยาศิษฐ์. 2559. ภูมิปัญญาการทำนาในทะเลสาบของชุมชนบ้านปากประ ตำบลลำปำ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง. *รังสิตสารสนเทศ*. 22(1); 93-118.
- เสาว์ยะ คงยศ และคณะ. 2558. รายงานการวิจัยโครงการการฟื้นฟูภูมิปัญญาการทำนา (นาพรุใหญ่) เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้สู่เยาวชนในท้องถิ่น หมู่ที่ 4 ตำบลกำพวน อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดระยอง. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น. กรุงเทพฯ.
- เอี่ยม ทองดี. 2538. ข้าว วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง. สำนักพิมพ์มติชน. กรุงเทพฯ.